मधुनाऽर्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।
कनकीमूलकेनाकु जीवन्तीजीवकोदनैः ॥
वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।
बीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥"
इति वाभटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

वमनः, पुं, (वमनीव शुक्लवर्णमिति । वम् + ल्युः ।) शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वमनी स्त्री, (वमन + ङीप् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + ण्यर्थविवक्षायाम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर् ।) मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥

वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सर्व्वधातुभ्य इन् । उणा० ४ । ११० ।) प्रच्छर्द्दिका । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (अस्याः सम्प्राप्तिलक्षणचिकित्सितं यथा,—

"आमाजे शूलरोगार्त्तिः पर्व्वभेदो भ्रमः क्लमः ।
शोषः शिरोव्यथा क्लेदो नेत्रे गम्भीरमिच्छति ॥
स्वल्पो वा चेतनं वापि अजीर्णाज्जायते वमिः ।
गम्भीरनेत्रो वमते विड्वन्तो वातिसार्य्यते ॥
गात्रे स्वल्पो करं शूलं तथा शोथोऽतिमूर्च्छना ।
विक्लान्तो भ्रमार्त्तश्च भ्रमत्तदीक्षते जगत् ॥
शिरोर्त्तिर्वेपथुश्चार्त्तं करपादौ हिमोपमौ ।
एतैर्लिङ्गैस्तु संयुक्तां छर्द्दिं दूरे परित्यजेत् ॥"

चिकित्सा ।

"स पञ्चमूलीकथितः कषायः
ससैन्धवश्चामलकश्च कल्कः ।
क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकं
स यात्यछर्द्दिर्निवारणश्च ॥"

"आमलक्या रसेनाथ पृष्टं चन्दनकं मधु ।
गुटिकामलमानेन लेहो हन्ति वमिं ध्रुवम् ॥
चित्रककटुकरजनीदयश्च फलत्रिकं मधुना च
यावशूकश्च ।
नमकृतमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमिं निवारयति ॥"

"काकोली काकमाची च क्वाथं शर्करया युतम् ।
लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं नृणाम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्याशर्करया युतः ।
हन्ति कामं पित्तभवं वमिं शीघ्रं नियच्छति ॥
दृष्ट्वा पित्तवमिं घोरां सदाहभ्रमदायिनीम् ।
तत्रारग्वधपत्राणि मधुशर्करयान्वितम् ॥
क्षीरपानं प्रशस्तं वा सुखाशर्करयान्वितम् ।"

"जम्बूत्वयोः प्रवालानि दाडिमामलकस्तथा ।
मस्तुनोपोषितं पानं हन्यात्कुष्ठवमिं नृणाम् ॥
सञ्चार्जुनं धवकदम्बककोलचूर्णं
शुण्ठ्या च धान्यसहितं सगुडं प्रदद्यात् ।
श्लेष्मोद्भवं वमनमाशु निहन्ति पुंसां
मुस्तीकणा मधुविडङ्गयुतोऽपि लेहः ॥"

"ऊर्द्ध्वभागगते दोषे विरेको हि प्रशस्यते ।
तस्मिन् जातेऽप्यधोभागं वमनं शान्यति ध्रुवम् ॥
अथ द्विभागमाप्तश्चेत्तदा देयाभया मधु ।
क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमीणां शमनक्रिया ॥
न चोष्णं नातिचाम्लश्च नतीक्ष्णं न तथा लघु ।
तण्डुलीयकशाकं वा न मद्यं कालिकं न तु ॥
वमिदोषे च कथितं पथ्यञ्चात्र शृणुष्व मे ।
आनूपं शालिभक्तश्च घृतपुष्टा च वास्तुकम् ॥
आढकी मुद्गयूषश्च दधि सर्पिर्गुडान्वितम् ।
अङ्गारमञ्जका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
यथाबलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
तथा दृष्ट्वा प्रकुर्व्वन्ति पथ्यानां समुपक्रमम् ॥
दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत वमौ श्वासेऽतिसारके ।
हिक्काशोषे तथा जीर्णे वमिक्लेदेऽथवा पुनः ॥
न चोष्णतोयपानञ्च नातिभोजनमेव च ।
नधावनञ्च कर्त्तव्यं वर्ज्जयेदमनार्द्दिते ॥"

इति वैद्यके ।)

अथ छर्द्द्यधिकारः । तत्र छर्द्दिविप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानं पूर्व्वरूपं संप्राप्तिश्चाह ।

"अतिप्रवेरतिस्निग्धैरुद्धतैर्लवणैरपि ।
अकाले चातिमात्रेण तथा चातप्रैश्च भोजनैः ॥
आमाद्वयात्तथोद्वेगादजीर्णात् कृमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथानिदुतमन्नतः ॥
दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्व्वैर्भक्तालोकनादिभिः ।
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्भुक्तमुत्क्लिश्यते बलात् ॥"

आमात् असम्यक्पक्वान्नात् । अजीर्णात् यथास्वमाङ्गात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राप्तगर्भायाः । अन्यैर्वीभत्सैर्विकृतैर्हेतुभिः दृष्टाकारिभिः अनिष्टश्रवणस्पर्शनदर्शनभक्षणगन्धाद्यैरुत्क्लिश्यते-छर्द्दिं नीत्वा सुखादुद्वच्छिद्यते ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।

"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणास्यता ।
हृद्योऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥"

छर्द्देः सामान्यलक्षणमाह ।

"छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुध्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥
छादयन् पूरयन् अङ्गभञ्जनैः अङ्गभेदैः अर्द्दयन् अङ्गानि पीडयन् । वक्त्रं प्रधावितः वक्त्रं प्रति धावितः दोषः छर्द्दिर्निरुध्यते ॥"* ॥ वातजाया लक्षणमाह ।

"हृत्पार्श्वपीडासुखशोषशीर्ष-
नाभ्यक्षिकाससुरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीव दुःखम् ॥"

कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव छर्द्दयति ॥ * ॥ पित्तजामाह ।

"मूर्च्छापिपासासुखशोषमर्द्द-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तैः ।
पीतं भृशोष्णं हरितञ्च तिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥"* ॥

कफजामाह ।

"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेकं
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तैः ।
स्निग्धं घनं स्वादु कफाङ्कितं शुक्लं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥"

सन्तोषस्तृप्तिः ॥ * ॥ त्रिदोषजामाह ।

"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"

आगन्तुजामाह ।

"असात्म्यजा च क्रिमिजामजा च
वीभत्सजा दौर्हृदजा च या हि ।
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेच्च
दोषोल्बणेयेव यथोक्तमादौ ॥"

एताः पञ्चागन्तुजत्वेन साम्यादेकैव अतएव सा आगन्तुजा पञ्चमी विभावयेत् अनुबन्धयेत् ॥*॥ उपद्रवानाह ।

"कासः श्वासो ज्वरस्तृष्णा हिक्का वैचित्त्यमेव च ।
हृद्रोगस्तमकश्चैव श्रेयाञ्छर्द्देरुपद्रवाः ॥
वैचित्त्यं विप्लुतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः । श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि श्वासस्योक्तत्वात् ॥
असाध्या साध्याश्चाह ।

"चीणस्य या छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितरूपयुक्ता ।
सचन्द्रिका तां प्रवदेदसाध्यां
साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाञ्च ॥"

सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता ॥*॥

अथ छर्द्दिचिकित्सा ।

"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्दो मता लंघनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥"

अत्र द्वितीयपादे छर्द्दीशब्दः ॥

"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं पवनसम्भवाम् ।
सुद्रामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥"

क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्य उदकम् ॥ २ ॥

"गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः क्वथितं जलम् ।
पिबेन्मधुयुतं तेन छर्द्दिर्नश्यति पित्तजा ॥ ३ ॥
हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
अधोमार्गोद्गते दोषे छर्द्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥४॥
विडङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
विडङ्गप्रवशुण्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥"

प्रवं केवर्त्तीमुस्तम् । गुडतणी इति लोके ॥ ५ ॥

"पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् शर्करां च पलोन्मिताम् ।
दत्त्वा मधुपलञ्चापि कुडवं सलिलस्य च ।
वाससा गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं त्रिदोषजाम् ॥६॥
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ।
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥७
एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्ज-
लाजप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
चूर्णानि माक्षिकयितासहितानि लीढ्वा